

Középkori kottás töredékek újrafelfedezése

a Központi Papnevelő Intézet Pálos Könyvtárában*

A magyarországi gyűjteményekben fellelhető középkori kódexfragmentumokat a medievisztika egyes ágaiban – elsősorban a liturgia-, irodalom- és zenetörténet területén – évtizedek óta a legfontosabb kutatási témák között tartjuk számon. A középkori könyvkultúra és művelődéstörténet rekonstruálása során a kutató joggal várhatja ezektől a leletektől a történeti folytonosságban mutatkozó hiátusok kitöltését. Jelentős eredményekkel kecsegtet e forrástípus kutatása itt Magyarországon, ahol nagy számban maradtak fenn kódextöredékek, ugyanakkor a középkor és újkor történelmi kataklizmái következtében csekély számú teljes kódex áll a vizsgálatok rendelkezésére.

A középkori liturgia szertartásaihoz kapcsolódó magyar fragmentumkutatás történeti előzményei két fő csapásvonalon ragadhatók meg. A Zenetudományi Intézet egykori régi zenetörténeti kutatócsoportja (Rajeczky Benjamin, Dobszay László, Szendrei Janka) mellett a Mezey László által alapított Fragmenta Codicum munkacsoport indította meg az idevágó töredékek összegyűjtését, katalogizálását, leírását és azonosítását. A két munkacsoport tevékenysége már az első évtizedekben is átfedésben volt, jöllehet az irodalom- és liturgiátörténészekből álló Fragmenta Codicumon belül általánosabb kutatási célok fogalmazódtak meg. Míg az utóbbi a magyar könyvtárakban található összes kódextöredék feltárására és rendszeres kutatására jött létre, a Zenetudományi Intézet munkatársai elsősorban a középkori gregorián ének forrásainak vizsgálatát tűzték ki célul.

A töredékkutatás a budapesti Egyetemi Könyvtár anyagának feldolgozásával kezdődött, a munkafolyamat magában foglalta a fragmentumok lefejtését, restaurálását, szisztematikus rendezését, csoportosítását, majd katalógusba foglalását. A Fragmenta Codicum munkatársai az egyes pergamendarabok tartalmát átirták, azonosították a könyvműfajt és a liturgikus helyet, kialakították, majd begyakorolták a rendszert, amely a következő katalógusok számára is mintául szolgált. E

* A jelen könyvtári kutatást az OTKA támogatja.

grandiózus vállalkozás a középkori töredékek tematikusan csoportosított, szak-szerű, fegyelmezett leírásával a középkorkutatás minden diszciplínája számára új vizsgálati anyagot kínált fel, de a kutatócsoport maga is a különféle tárdiszciplínák, az irodalom-, nyelv-, liturgia-, művészet- és zenetörténeti tudományágak együttműködésére alapozta eredményeit. Az interdiszciplináris megközelítés különösen gyümölcsöző egy ilyesféle „mozaikos” forrásanyag értékelésekor, hiszen ebben az esetben minden szempont, adat, részlet fontos támpont lehet. Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy az első *Fragmenta Codicum* katalógusok forrásleírásai nem elég informatívak az egyes tudományágakra, például a zenetörténeti kutató-sokra nézve. Mintha az első kötetek inkább csak előkészítenék, felkínálnák az anyagot az analízisek számára – ebben az ideális esetben a fragmentumok zenei értékelése, és ha ezek alapján lehetséges, a fragmentum azonosítása később, de már a katalógus értékes adatainak birtokában végezhető el. (NB. Az esztergomi fragmentumokat összegyűjtő harmadik kötettől kezdve komolyabb interdiszciplináris koncepció figyelhető meg a szerkesztők részéről: a Szendrei Janka által készített aprólékos zenei leírások önmagukban is teljes értékű tudományos közlések.)

A Mezey László vezette munkacsoport az 1970–80-as években a Központi Papnevelő Intézet úgynevezett Pálos Könyvtárát választotta a töredékfeltárás második helyszínéül. A könyvtárból mintegy 246 borítólapból álló töredékrepertórium került elő, és ebből 76 pergamendarabon találtak hangjegyírást, vagyis valamilyen gregorián éneket. A kutatómunka eredményei Mezey halála után, 1988-ban jelentek meg az Akadémiai Kiadónál *Fragmenta Latina Codicum in Bibliotheca Seminarii Cleri Hungariae Centralis* címmel.

Ahogy fent jeleztük, a zenetörténészre további feladatot ró e gyűjtemény értékelése. A második katalógus leíró szisztémája ugyanis csak pár szót engedélyez a zenei vonatkozásoknak, emiatt a zenei adatolás annyira tömör és elnagyolt, hogy segítségével aligha képzelhető el az eredeti lelet: csak az látszik, hogy milyen liturgikus tartalmat közöl a töredék, illetve, hogy tartalmaz-e kottát.

A fentiek ellenére a Központi Szeminárium Pálos Könyvtárának középkori fragmentumait, a mintegy 76 darab zenei töredéket a magyar gregoriánkutatás mindaddig nem vonta érdemi vizsgálatok alá. A katalógusban közölt adatokról nemrégiben még azt sem lehetett tudni, hogy jelenleg a Pálos Könyvtár őrzi-e őket. Kiss Gábor, az MTA-BTK Régi Zenetörténeti Osztályának vezetője, Sarbak Gábor, a *Fragmenta Codicum* munkacsoport tagja és dr. Bátor Botond, a magyarországi pálos rendtartomány főnöke segített abban, hogy eljussunk a Pálos Könyvtár vezetőjéhez, dr. Diós Istvánhoz, aki megerősítette, hogy továbbra is az eredeti helyszínen, a Pálos Könyvtár impozáns barokk olvasótermének szekrényeiben őrzik a lefejtett kottás töredékeket.

A szekrényekből nyolc vastag dosszié került elő, amelyekben egy elemző vizsgálat számára kitűnően előkészített, lefejtett, csoportosított, borítékolt, jegyzetlapokkal ellátott formában található a fragmentumok. Az előkerült dossziék a *Fragmenta Codicum* kötet tartalmi osztályozását mutatják: a *Patristica*, a Gram-

dossziék	könyvműfaj	a fragmentumok sorszáma
IV.	Psalterium chori	71–73
IV. (folyt.)	Antiphonalia	74–85
V.	Antiphonalia (folyt.)	86–101
VI.	Vesperalia	102–111
VII.	Gradualia	112–125
VII. (folyt.)	Prosarium	126–129
VIII.	Missalia	130–146

1. táblázat. A Központi Szeminárium Pálos Könyvtárának kottás töredékei
(Liturgica cum cantu)

matica és a Theologia csoportokba tartozó kódextöredékek után a Psalterium Chori címet viselő negyedik dossziétól következnek a kottás, vagyis a liturgikus zenei kódextöredékek. A IV–VII. dossziékban összesen 76, számmal ellátott (a 71.-től a 146. számig) és egy „jelzet” nélküli zenei vonatkozású fragmentum található (1. táblázat).

Vizsgálatunk pontosította a Fragmenta-kötetnek a könyvműfajra vonatkozó meghatározásait. Eszerint az anyag összesen 30 antifonále-töredéket tartalmaz (ebből a Fragmenta-kötet 28-at antifonáleként, kettőt vesperáleként tüntet fel), emellett 19 graduále-fragmentumot (a katalógusban négy prozariumként, egy processzionáleként szerepel), valamint három passionále-töredéket. Ezenkívül a fragmentumok között nyolc breviárium notátum- és 15 missale notatum-részlet is található.

A fragmentumok provenienciájának meghatározását segítik a hordozókönyvekben szereplő egykori possessor-bejegyzések, vagyis a tulajdonos nevének feltüntetése. Az összesítés alapján megállapítható, hogy a Pálos Könyvtár anyagának tekintélyes része származik az 1631-ben Pázmány Péter által alapított pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárából.

Sajnos a fragmentumok liturgikus szövegei mint azonosításra alkalmazható adatok nem váltották be a reményeket, a fragmentumok között ugyanis alig akad olyan, amelynek tartalma a biztos proveniencia meghatározására alkalmas. A Fragmenta-kötet 36 forrást nevez magyar rítusúnak (bár többet közülük csak bizonytalanul), a szövegek és énektételek áttekintése során azonban nem talákoztunk magyar provenienciára utaló konkrét jellegzetességgel, például magyar szentire utaló énekanyaggal vagy specifikus szerkezeti megoldással.

Annak következtében, hogy a Fragmenta Codicum katalógus leíró szisztémája csekély figyelmet szentelt a zenei vonatkozásoknak és ezen belül a hangjegyrírásnak, egy fontos proveniencia- és kormeghatározó szempont maradt figyelmen kívül a töredékek értékelésekor. Az újabb zenei vizsgálat legsürgetőbb része éppen ezért a zenei paleográfiai vizsgálat, vagyis a Pálos Könyvtár anyagának áttekintése a magyar gregorián paleográfiai kutatások újabb eredményeinek tükrében. A hangjelzés

típusai alapján hét részre osztható a teljes forrásanyag. A csoportokon belül az írás kora és jellege alapján (például a kurzív és a stilizált formák szétválasztásával) alcsoportok határozhatók meg; a töredékanyag egésze, ezen belül az egyes hangjelzések reprezentálása kronológiailag és stilsztikailag változatos képet mutat. Ez a változottság összefüggésbe hozható a sokféle pozsonyi possesor-bejegyzéssel, vagyis azzal a körülménnyel, hogy egy internacionális színezetű, vegyes nyelvű város emlékanyaga adja a repertoár gerincét.

Ami a főbb notációtípusokat illeti, a legkorábbi, 12–13. századi emlékeken *német neumairás* található, annak más-más vidékre, iskolára, korra utaló változatában. Külön csoportot alkotnak a Pálos Könyvtár fragmentumai között a latin eredetű/jellegű *kvadrát notációt* tartalmazó töredékek, melyek Magyarországon kizárólag szerzetesrendi kódexek maradványai lehettek. A harmadik csoportba az úgynevezett „Hufnagel” („patkószög”) neumákról, a kötött vastag vonalakról, illetve önálló virgáiról felismerhető *németgót*, pontosabb elnevezéssel *rajnai gót notációs* emlékek sorolhatók, de a megvizsgált fragmentum-gyűjteményben nagy számban vannak jelen a keleti német területre jellemző *metzigót notáció* példái is. A paleográfiai vizsgálat szerint a könyvtár fragmentumai között a *cseh notáció* történetének majdnem minden jelentős állomása dokumentálható a 15–16. századi díszkódexek stilizált írástípusáig (egyed-egy hangjegyírás-példák lengyelként azonosíthatók).

Bizonyosan egykori Hungaricum-kódexeket képviselnek a Pálos Könyvtár *metzigót–magyar keveréknotációt* tartalmazó fragmentumai (három példa található az anyagban). A 14. sz. végén, 15. sz. elején Esztergom arányos, hajlékony kalligrafikus hangjelzése túlhaladottá vált, és kiszorult a használatból. A folyamat során a szerkezeteit fellazították, széttagolták, a hangokat felnagyították, ezzel párhuzamosan a neumák kötővonalait elvékonyították. A magyar műhelyek egy reprezentatív, szabványos notációideál felé fordultak, és a Közép-Európában divatos metzigót hangjelzés egy sajátos, magyar elemekkel kevert jelrendszerét hozták létre. A magyar hagyomány sajátos írásmódja ezzel elveszített ugyan néhány önálló elemet – például a hajlékony neumaalakokat szögletes, széttöredezett vonalvezetésűekre cserélték, a jellegzetes függőleges pontsorokat pedig a hangok méretváltozása miatt jobbra kezdték rendezni, ugyanakkor néhány elemet továbbra is használatban tartottak. A kötött scandicus és a climacus, illetve a punctummal indított climacus révén ez a hangjelzés még mindig specifikusan magyar műhelyekhez kapcsolódik, ezáltal biztos proveniencia-meghatározásra alkalmas.

A cseh töredékek és a metzigót–magyar hungaricumok azonosítása mellett a kutatás legjelentősebb eredménye a 15. századi magyar pálos hangjelzés regisztrálása, amely nyolc fragmentumon tanulmányozható. Különösen értékes és hiánypótló a miseénekeket tartalmazó három töredék, hiszen a középkorból nem maradt fenn pálos graduále, vagyis a töredékeken látható dallamalakok pálosoknál csak itt dokumentálhatók. A fragmentumok azt is megmutatják, hogy a rendi notátorok a 15. századra jól begyakorolták a 14. század eleje óta használt esztergomi írásmo-

dort, sőt igény mutatkozott a notáció további alakítására is. Ez elsősorban a gótizáló tollkezelésen, a neumák megvastagításában, a reprezentatív kottakép kialakításában ragadható meg. Ugyanakkor bizonyos régi magyar neumaalakok, például a még ekkor is függőlegesen rendezett climacus révén ez az írás határozottan megkülönböztethető minden más magyar notációvariánstól.

A Központi Szeminárium Pálos Könyvtárának anyagából egy földrajzi, intézményi és kronológiai szempontból rendkívül változatos középkori kottás töredékrepertoár került ismét a tudományos vizsgálatok előterébe. Különösen gazdag az anyag a 15. századi emlékek vonatkozásában: izgalmas együtt látni azokat a korabeli közép-európai hangjelzéstípusokat, amelyeket a kódexművészet virágkorában műveltek a professzionális közép-európai scriptoriumok erre szakosodott notátorai.

A 2013. november végétől a kutatók rendelkezésére álló gyűjtemény áttekintésének első eredményei az MTA-BTK Zenetudományi Intézet Tudományos Fórumának keretében hangoztak el 2014. január 23-án, a fragmentumok részletekbe menő és szisztematikus zenei vizsgálata a jövő feladata.

Gilányi Gabriella

GABRIELLA GILÁNYI

A Rediscovery of Medieval Musical Fragments
in the Pauline Library in Budapest

In the course of Hungarian plainchant research a valuable collection of manuscript fragments preserved in the Pauline Library of the Central Seminary in Budapest has not previously been examined. It is, however, a very remarkable body of material, 246 medieval fragments in all, including 76 sources of Gregorian chant and medieval musical notations. The fragments were discovered and restored by the *Fragmenta Codicum* workshop of the National Széchényi Library under the leadership of Professor László Mezey. A first description and evaluation of the source material was also completed, and the results were published as a catalogue in 1988. The musical descriptions, however, are brief and sometimes erroneous. Closer inspection raises many new questions, which demand further investigation, especially in matters of musical palaeography. The earlier catalogue specified 36 fragments as Hungarian, but from a textual and musical point of view there is no positive evidence of these assignments. A recent study of the notation has nevertheless shown that three fragments using Messine-Gothic-Hungarian mixed notation are undoubtedly of Hungarian origin. Most important, however, is the identification of 15th century Pauline fragments, three of them from graduals. The latter are especially valuable, since no complete Pauline gradual has survived from that period.